

KALOM ILMI TARIXI VA TA'LIMOTI

**Nazarov Ozod
Urolovich**

Samarqand viloyat Pastrodarg'om tuman bosh imom xatibi
nazarovozod213@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada islom tafakkurining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan kalom ilmining shakllanishi, tarixiy taraqqiyot bosqichlari va asosiy ta'limotlari tahlil qilinadi. Kalomning aqidaviy masalalarni dalil va munozara asosida izohlashga qaratilgan ilmiy an'ana sifatidagi xususiyatlari yoritiladi. Maqolada ilk davrdagi aqidaviy bahslar, Mu'tazila maktabining shakllanishi, Ash'ariyya va Moturidiyya ta'limotlarining rivojlanishi hamda Markaziy Osiyodagi kalom an'anasining o'rni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, tavhid, ilohiy sifatlar, inson irodasi va kasbi, payg'ambarlik, oxirat kabi masalalarning kalomdagi talqini umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: kalom, aqida, tavhid, Mu'tazila, Ash'ariyya, Moturidiyya, Abu Mansur Moturidiy, Abu Hasan Ash'ariy, ilohiy sifatlar, inson irodasi.

Abstract: This article examines the formation, historical development and major doctrines of kalam, one of the important disciplines of Islamic intellectual history. It discusses kalam as a theological tradition that explains matters of faith through argumentation and rational discourse. The study considers early theological debates, the emergence of Mu'tazilism, the development of Ash'arism and Maturidism, and the role of Central Asia in Islamic theology.

Keywords: kalam, Islamic theology, creed, tawhid, Mu'tazila, Ash'ariyya, Maturidiyya, al-Maturidi, al-Ash'ari.

KIRISH

Kalom ilmi islom tafakkuri tarixida aqidaviy masalalarni aql va naql asosida o'rganish, e'tiqod tamoyillarini dalillar orqali izohlash hamda turli diniy-falsafiy qarashlarga ilmiy munosabat bildirishga xizmat qilgan muhim fanlardan biridir. Uning shakllanishi islom jamiyatida e'tiqodga oid masalalarning keng muhokama qilina boshlashi, siyosiy-ijtimoiy jarayonlar, turli madaniyat va falsafiy qarashlarning musulmon dunyosiga kirib kelishi bilan chambarchas bog'liq. Dastlab inson irodasi va taqdiri, imon va amal munosabati, Allohning sifatleri, Qur'onning yaratilgan yoki yaratilmaganligi kabi masalalar atrofida munozaralar keyinchalik kalom ilmining mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishiga zamin yaratgan.

Kalom ilmining tarixiy taraqqiyotida turli maktab va yo‘nalishlar muhim o‘rin egallagan. Mu‘taziliya, Ash‘ariya va Moturidiyya maktablari kalom tafakkurining rivojlanishida alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ular aqidaviy masalalarni tushuntirishda aql va naqlning o‘zaro munosabatiga turlicha yondashgan. Ayniqsa, Abu Mansur Moturidiy tomonidan rivojlantirilgan Moturidiyya ta‘limoti Movarounnahr ilmiy muhitida shakllangan hanafiy aqidaviy an‘analalar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, islom aqidasini mantiqiy va daliliy asoslashda katta ilmiy meros qoldirgan.

Bugungi kunda kalom ilmi tarixini o‘rganish nafaqat islom aqidasining shakllanish bosqichlarini anglash, balki musulmon mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy merosini tadqiq etish nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Globallashuv va axborot almashinuvi jadallashgan sharoitda diniy tushunchalarni tarixiy, ilmiy va manbashunoslik asosida o‘rganish yoshlarning diniy-ma‘rifiy bilimlarini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan kalom ilmining tarixiy rivojlanishi, asosiy maktablari va ta‘limotlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Islom dini tarixida e‘tiqod masalalarini tizimli ravishda tushuntirish, turli aqidaviy qarashlarga javob berish va diniy e‘tiqodning nazariy asoslarini izohlash ehtiyoji kalom ilmining shakllanishiga olib kelgan. “Kalom” atamasi odatda diniy e‘tiqod masalalarini daliliy va mantiqiy munozara orqali o‘rganuvchi fan ma‘nosida qo‘llanadi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda kalom islom teologiyasining muhim janri va metodologik an‘anasi sifatida tavsiflanadi. Uning ilk shakllari VIII asrdan boshlab rivojlangan, keyinchalik Mu‘tazila, Ash‘ariyya va Moturidiyya kabi maktablar doirasida taraqqiy etgan.[1][2]

Kalom ilmining vujudga kelish shart-sharoitlari

Kalomning paydo bo‘lishini faqat bitta sabab bilan izohlash mumkin emas. Musulmon jamiyatining kengayishi, turli madaniy va diniy muhitlar bilan aloqalarning kuchayishi, siyosiy nizolar va e‘tiqodga oid savollarning ko‘payishi aqidaviy masalalarni nazariy jihatdan muhokama qilishga ehtiyoj tug‘dirdi. Ilk musulmonlar orasida imon, katta gunoh, insonning ixtiyori, Allohning sifatlari va taqdir masalalariga doir bahslar shakllana boshladi.[1]

Tarjima harakati ham muhim intellektual sharoit yaratdi. Yunon falsafasiga oid ayrim mantiqiy tushunchalar arab tilidagi ilmiy muhitga kirib kelishi bilan mutakallimlar dalillarini tizimliroq ifodalash imkoniga ega bo‘ldilar. Biroq kalomning asosiy maqsadi diniy aqidalarni asoslash va himoya qilish edi.[2]

Asosiy qism

Kalom ilmi islom dini shakllangan dastlabki asrlarda yuzaga kelgan aqidaviy va nazariy fanlardan biridir. Ushbu ilmning asosiy vazifasi islom e‘tiqodining fundamental masalalarini aqliy va naqliy dalillar asosida tushuntirish, aqidaviy qarashlarni tizimlashtirish hamda ularga nisbatan bildirilgan turli shubha va e‘tirozlarga ilmiy javob berishdan iborat bo‘lgan. “Kalom” atamasi arab tilidagi “kalām” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, so‘zlashuv, fikr yuritish va bahs-munozara ma‘nolarini anglatadi. Keyinchalik mazkur atama islom aqidasining nazariy masalalarini o‘rganuvchi maxsus ilm nomi sifatida shakllangan.

Kalom ilmining paydo bo‘lishini faqat biror mutafakkir yoki maktab faoliyati bilan izohlash mumkin emas. Uning shakllanishiga islom jamiyatida yuz bergan

siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar, musulmon hududlarining kengayishi, turli diniy-falsafiy an'analar bilan aloqalarning kuchayishi hamda aqidaviy masalalar bo'yicha munozaralarning ko'payishi ta'sir ko'rsatgan. Islom hududi kengayib borgani sari musulmonlar yahudiylik, nasroniylik, zardushtiylik, yunon falsafasi va boshqa intellektual an'analar vakillari bilan muloqotga kirishgan. Natijada e'tiqodga oid ayrim masalalarni faqat an'anaviy tarzda emas, balki mantiqiy va nazariy jihatdan asoslash zarurati yuzaga kelgan.

Kalom ilmining dastlabki rivojlanish bosqichida insonning irodasi va taqdiri masalasi muhim bahs mavzusiga aylangan. Inson o'z xatti-harakatlarini mustaqil ravishda tanlay oladimi yoki uning barcha amallari oldindan belgilanganmi, degan savol atrofida turli qarashlar shakllangan. Qadariylar insonning irodasi va tanloviga katta ahamiyat bergan bo'lsa, jabariy qarashlar inson faoliyatida ilohiy taqdirning ustuvorligini ta'kidlagan. Ushbu munozaralar keyinchalik kalom ilmining asosiy masalalaridan biriga aylangan inson mas'uliyati, iroda va taqdir muammosining nazariy jihatdan rivojlanishiga zamin yaratgan.

Kalom tarixida Mu'taziliya maktabi alohida o'rin egallaydi. Mu'taziliylar aqidaviy masalalarni izohlashda aqlning imkoniyatlariga katta e'tibor bergan. Ular Allohning yagonaligi va adolati, insonning ixtiyori, ilohiy sifatlar, Qur'on masalasi kabi mavzularda o'ziga xos qarashlarni ilgari surgan. Mu'taziliya vakillari inson o'z harakatlari uchun mas'ul ekanini ta'kidlab, ilohiy adolat tushunchasini insonning tanlovi bilan bog'lashga harakat qilgan. Ularning faoliyati kalom ilmining mantiqiy va nazariy usullar bilan boyishida muhim bosqich bo'lgan.

Mu'taziliya bilan bir qatorda sunniy kalomning ikki yirik maktabi — Ash'ariya va Moturidiyya shakllangan. Ash'ariya maktabi Abu al-Hasan al-Ash'ariy nomi bilan bog'liq bo'lib, u sunniy aqidani himoya qilishda kalomiy dalillardan foydalangan. Ash'ariya ta'limotida ilohiy qudrat, Allohning sifatlari, inson amallarining yaratilishi, sababiyat va boshqa aqidaviy masalalar muhim o'rin egallaydi. Ushbu maktab keyingi asrlarda islom olamining ko'plab hududlarida rivojlanib, musulmon teologiyasining yirik yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Moturidiyya maktabining shakllanishi esa Movarounnahr hududidagi ilmiy muhit bilan chambarchas bog'liq. Mazkur maktabning eng mashhur namoyandasi Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad al-Moturidiy bo'lib, u Samarqand ilmiy muhitida faoliyat yuritgan. Moturidiy o'z asarlarida islom aqidasiining asosiy masalalarini aql va naqlning uyg'unligi asosida tahlil qilgan. Uning "Kitob at-Tavhid" asari Moturidiyya kalomiy tafakkurining muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Moturidiy ta'limotining muhim jihatlaridan biri inson aqlining diniy haqiqatlarni anglashdagi imkoniyatlariga berilgan e'tibordir. Moturidiy nazarida inson atrof-muhitni kuzatish, fikrlash va xulosa chiqarish orqali yaratuvchining mavjudligi haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, vahiy inson uchun aqidaviy va amaliy masalalarda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shunday qilib, Moturidiyya an'anasida aql va naql bir-birini inkor etuvchi emas, balki diniy haqiqatni anglash jarayonida o'zaro bog'liq manbalar sifatida qaraladi.

Moturidiyya ta'limotida tavhid masalasi markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Tavhid Allohning yagona va sheriksiz ekanini e'tirof etish bilan bog'liq bo'lib, islom aqidasiining asosiy tamoyilini tashkil etadi. Moturidiy Allohning mavjudligi,

yagonaligi va sifatlarini aqliy hamda naqliy dalillar yordamida asoslashga intilgan. Uning qarashlarida Allohning sifatleri masalasi ham muhim nazariy muammo sifatida ko'rib chiqiladi.

Insonning irodasi va mas'uliyati masalasi ham Moturidiyya kalomining muhim mavzularidan biridir. Moturidiy ta'limotida insonning tanlash va harakat qilish qobiliyati e'tirof etiladi, ayni vaqtda mavjudotlar ustidan mutlaq ilohiy qudrat g'oyasi saqlab qolinadi. Bunday yondashuv insonning axloqiy va diniy mas'uliyatini tushuntirishga xizmat qiladi. Inson o'z tanlovi va amallari uchun javobgar bo'lishi uning diniy-axloqiy hayotidagi mas'uliyatini belgilaydi.

Kalom ilmining rivojlanishida imon va amal munosabati ham muhim masala bo'lgan. Islom tafakkuri tarixida imonning mohiyati, uning qalbdagi tasdiq, til bilan iqrar va amallar bilan bog'liqligi haqida turli qarashlar mavjud bo'lgan. Sunniy kalom maktablarida bu masala izchil tarzda tahlil qilinib, imonning aqidaviy mohiyati bilan insonning amaliy faoliyati o'rtasidagi munosabat tushuntirilgan. Ushbu bahslar islom axloqi va diniy mas'uliyat tushunchalarining rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatgan.

Kalom ilmi nafaqat diniy aqidalarni tushuntirish, balki falsafiy tafakkur rivojiga ham ta'sir ko'rsatgan. Borliqning yaratilishi, sababiyat, vaqt va makon, substansiya va aksidensiya, bilimning manbalari, inson idroki kabi masalalarning muhokama qilinishi musulmon intellektual an'anasining rivojlanishiga xizmat qilgan. Kalom mutafakkirlari o'z qarashlarini asoslashda mantiqiy tahlil, dalillash va bahs-munozara usullaridan foydalanganlar. Shu sababli kalom ilmi islom falsafasi, mantiq va boshqa nazariy fanlar bilan o'zaro aloqada rivojlangan.

Movarounnahr hududi kalom ilmi taraqqiyotining muhim markazlaridan biri bo'lgan. Samarqand va Buxoro kabi shaharlarda shakllangan ilmiy muhitda hanafiy fiqhi bilan bir qatorda aqida va kalom ilmlari ham rivojlangan. Abu Mansur Moturidiy va uning izdoshlari tomonidan rivojlantirilgan ilmiy an'ana keyingi asrlarda Markaziy Osiyo, musulmon Sharqi va boshqa hududlarda keng tarqalgan. Moturidiyya maktabi hanafiy fiqhiy an'ansi bilan yaqin aloqada rivojlanib, sunniy aqidaning muhim maktablaridan biriga aylangan.

Kalom ilmining tarixiy rivojlanishini o'rganishda uning turli davrlardagi metodologik xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Dastlabki davrda bahslar ko'proq aqidaviy masalalarning mohiyatini aniqlashga qaratilgan bo'lsa, keyinchalik mantiqiy va falsafiy tushunchalardan foydalanish kuchaygan. Natijada kalom asarlarining mazmuni kengayib, ular nafaqat diniy e'tiqod, balki bilish nazariyasi, borliq va inson haqidagi masalalarni ham qamrab olgan.

Zamonaviy davrda kalom ilmini o'rganish tarixiy va ilmiy jihatdan alohida ahamiyatga ega. Bugungi tadqiqotlarda klassik kalom manbalarini asl matnlar asosida o'rganish, ularning tarixiy sharoitini aniqlash, maktablar o'rtasidagi farqlarni qiyosiy tahlil qilish va kalomiy merosning zamonaviy ilmiy tafakkur bilan aloqalarini tadqiq etish muhim yo'nalishlardan hisoblanadi. Ayniqsa, Abu Mansur Moturidiy merosini chuqur o'rganish Movarounnahr ilmiy an'analarning islom tafakkuri tarixidagi o'rnini yanada kengroq yoritish imkonini beradi.

Shu nuqtayi nazardan, kalom ilmi tarixini faqat diniy aqidalar majmui sifatida emas, balki uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan intellektual an'ana sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Uning shakllanishi turli tarixiy sharoitlar, ilmiy

bahslar, falsafiy qarashlar va diniy ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan. Mu'taziliya, Ash'ariya va Moturidiyya kabi maktablarning faoliyati esa islom aqidasiining nazariy asoslarini ishlab chiqish va tizimlashtirish jarayonida muhim bosqichlarni tashkil etgan.

Mu'tazila maktabining shakllanishi va ta'limoti

Mu'tazila kalom tarixidagi eng muhim dastlabki maktablardan biridir. Ilmiy tadqiqotlarda uning shakllanishi VIII asr oxiri va IX asr boshlaridagi Basra va Bag'dod intellektual muhiti bilan bog'lanadi. Mu'taziliylar aqlning diniy masalalarni tushunishdagi imkoniyatlariga katta e'tibor berganlar. Ularning ta'limotida tavhid, adolat, va'd va va'id hamda axloqiy mas'uliyat kabi tamoyillar muhim o'rin tutgan.[3]

Mu'tazila ilohiy sifatlar, insonning erkinligi va amaliy mas'uliyati kabi masalalarni mantiqiy dalillar orqali tushuntirishga intildi. Abbosiylar davrida ayrim davrlarda uning qarashlari siyosiy doiralarda qo'llab-quvvatlandi. Keyinchalik mihna bilan bog'liq jarayonlar Mu'tazilaning mavqeiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.[3]

Ash'ariyya maktabining shakllanishi

Abu al-Hasan al-Ash'ariy nomi bilan bog'liq Ash'ariyya maktabi Sunniy kalom tarixida katta o'rin tutadi. Ushbu an'ana naql va aql o'rtasidagi munosabatni teologik masalalarni izohlash vositasida qayta shakllantirdi. Keyingi rivojida al-Juvayniy, Abu Homid al-G'azzoliy va Faxriddin Roziy kabi olimlarning xizmatlari katta bo'lgan.[4]

Ash'ariy kalomida Allohning qudrati va irodasi, ilohiy sifatlar, inson amallarining yaratilishi va insonning mas'uliyati kabi masalalar muhim mavzular bo'lgan. Keyingi davrlarda Ash'ariy mutakallimlar falsafa va mantiqning ayrim usullaridan foydalanib, kalomning metodologik imkoniyatlarini kengaytirdilar.[4]

Moturidiyya ta'limoti va markaziy osiyo

Moturidiyya maktabining asoschisi Abu Mansur al-Moturidiy bo'lib, u Samarqand ilmiy muhitida faoliyat yuritgan. Moturidiy ta'limotida aql va naqlning o'zaro aloqasi muhim metodologik masala sifatida qaraladi. U inson aqli orqali ayrim asosiy haqiqatlarni anglash mumkinligini ta'kidlagan holda, vahiy manbalarining diniy bilimdag o'rnini ham saqlab qoladi.[5]

Moturidiy kalomining muhim manbalaridan biri "Kitob at-Tavhid" bo'lib, unda ilohiyot, bilish, inson faoliyati va turli aqidaviy qarashlar bilan munozaraga oid masalalar yoritilgan. Buxoro va Samarqand ilmiy muhitlari keyingi asrlarda ham Moturidiy kalomining rivojlanishida muhim o'rin egallagan.[5][6]

Kalomning asosiy ta'limotlari

Kalom ilmining mavzulari keng bo'lsa-da, ularning markazida Allohning mavjudligi va yagonaligi, ilohiy sifatlar, nubuvvat, insonning mas'uliyati va oxirat kabi aqidaviy masalalar turadi. Tavhid barcha kalom maktablari uchun asosiy mavzulardan bo'lib, unda Allohning yagonaligi nazariy jihatdan asoslanadi.

Ilohiy sifatlar masalasida turli maktablar o'rtasida farqlar mavjud. Bu farqlar sifatlarining mohiyati va matnlardagi sifatlarni qanday talqin qilishga doir metodologik yondashuvlarda ko'rinadi. Inson irodasi masalasida esa tanlov, amal va ilohiy taqdir o'rtasidagi munosabat muhokama qilingan.

Nubuvvat masalasida payg'ambarlarning hidoyat yetkazishdagi vazifasi, vahiy va mo'jizaning o'rnini yoritiladi. Oxiratga oid masalalarda qayta tirilish, hisob-kitob, jannat va jahannam kabi e'tiqodiy tushunchalar izohlanadi.

Kalomda aql va naql munosabati

Kalom tarixidagi eng muhim metodologik masalalardan biri aql va naql munosabatidir. Turli maktablar bu masalani bir xil hal qilmaganlar. Mu'taziliylar aqlning imkoniyatlariga kengroq o'rin bergan bo'lsalar, Ash'ariyya va Moturidiyya maktablari aql va vahiy o'rtasidagi munosabatni o'zlarining uslubiy tamoyillari asosida tushuntirdilar.[1][5]

Bu masala kalomning metodologik xususiyatini ham ko'rsatadi. Mutakallimlar diniy e'tiqodlarni shunchaki takrorlash bilan cheklanmay, ularning mantiqiy asoslarini tushuntirishga harakat qilganlar. Shu sababli kalom tarixini o'rganish islom tafakkurida dalillash madaniyatining rivojlanishini anglashga yordam beradi.

Kalom ilmining keyingi taraqqiyoti

XI asrdan keyingi davrda kalom falsafa bilan faolroq aloqaga kirishdi. G'azzoliy va undan keyingi mutakallimlar mantiqiy usullarni teologik munozaralarda qo'lladilar. Keyinchalik Faxriddin Roziy, Taftazoniy va Jurjoniy kabi olimlar kalomning murakkab nazariy masalalarini ishlab chiqdilar.[4]

Bu davrda kalom falsafa, mantiq va boshqa ilmiy yo'nalishlar bilan aloqador holda rivojlandi. Natijada teologik asarlarda mavjudlik, sababiyat, bilish, inson va olamning tuzilishi kabi falsafiy masalalar ham muhokama qilina boshladi.[1]

Kalom ilmining ilmiy va ta'limiy ahamiyati

Kalom ilmini o'rganish diniy tafakkur tarixini, aqidaviy maktablarning shakllanish sabablarini va musulmon mutafakkirlarining dalillash usullarini anglash imkonini beradi. Ayniqsa, kalom tarixini o'rganishda turli maktablarning qarashlarini bir-biridan farqlash, ularning tarixiy sharoitini hisobga olish va ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish muhimdir.

Markaziy Osiyo nuqtayi nazaridan Moturidiy merosini o'rganish alohida ahamiyatga ega. Buxoro va Samarqanddagi ilmiy muhitning uzoq vaqt davomida faol bo'lgani va Moturidiy kalomining mintaqadagi davomiyligi zamonaviy tadqiqotlarda ham qayd etiladi.[6]

Kalom ilmi islom tafakkurining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, e'tiqod masalalarini aqliy va naqliy dalillar asosida o'rganish, ularning mazmun-mohiyatini tushuntirish hamda aqidaviy qarashlarni tizimlashtirishga xizmat qiladi. Ushbu ilmning shakllanishi islom jamiyatining tarixiy taraqqiyoti, turli diniy-falsafiy qarashlarning o'zaro ta'siri va e'tiqodga oid masalalar yuzasidan olib borilgan ilmiy munozaralar bilan chambarchas bog'liq.

Kalom ilmining ilmiy ahamiyati, avvalo, insonning borliq, yaratuvchi, bilim, iroda, mas'uliyat va e'tiqod haqidagi qarashlarini nazariy jihatdan tahlil qilishida namoyon bo'ladi. Kalom mutafakkirlari aqidaviy masalalarni asoslashda mantiqiy fikrlash, dalillash, qiyoslash va munozara usullaridan foydalanganlar. Shu jihatdan kalom ilmi nafaqat diniy bilimlar tizimining, balki musulmon Sharqidagi falsafiy va mantiqiy tafakkurning rivojlanishida ham muhim o'rin egallagan.

Kalom ilmining ta'limiy ahamiyati esa yosh avlodga diniy tushunchalarni izchil va ilmiy asosda yetkazish, e'tiqod masalalarini anglash, mustaqil fikrlash va dalillarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish bilan bog'liq. Ayniqsa, kalom tarixini o'rganish orqali turli aqidaviy maktablarning qarashlari, ularning shakllanish sharoitlari va o'ziga xos xususiyatlari haqida tizimli bilim hosil qilish mumkin.

Markaziy Osiyo tarixida kalom ilmining rivojlanishi Abu Mansur Moturidiy va Moturidiyya maktabi faoliyati bilan bevosita bog'liq. Moturidiy merosida aql va naqlning o'zaro munosabati, insonning bilish imkoniyatlari, e'tiqod va mas'uliyat kabi masalalarga katta e'tibor berilgan. Shu sababli kalom ilmining ilmiy va ta'limiy ahamiyatini o'rganishda Movarounnahr ilmiy maktabining tarixiy merosini tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Kalom ilmi islom tafakkurining uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan muhim teologik an'analardan biridir. Uning vujudga kelishida aqidaviy savollar, siyosiy-ijtimoiy jarayonlar, turli diniy va falsafiy muhitlar bilan aloqalar hamda e'tiqod masalalarini daliliy asoslash ehtiyoji muhim rol o'ynagan.

Mu'tazila kalomning dastlabki ratsional yo'nalishlarini rivojlantirgan bo'lsa, Ash'ariyya va Moturidiyya Sunniy kalomining asosiy maktablari sifatida shakllandi. Abu Mansur al-Moturidiyning Samarqand ilmiy muhitidagi faoliyati Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin tutadi. Kalomning keyingi taraqqiyotida mantiq va falsafa elementlarining qo'llanishi uning nazariy imkoniyatlarini kengaytirdi.

Shunday qilib, kalom ilmini tarixiy, qiyosiy va ilmiy yondashuv asosida o'rganish islom aqidaviy tafakkurining rivojlanish bosqichlarini chuqurroq anglash, turli maktablar o'rtasidagi farqlarni ilmiy asosda tushunish va diniy-intellektual merosni xolis tadqiq etish uchun muhimdir.

Kalom ilmi islom tafakkuri tarixida aqidaviy masalalarni tizimli ravishda o'rganish, e'tiqod tamoyillarini aqliy va naqliy dalillar asosida izohlash hamda turli diniy-falsafiy qarashlar bilan ilmiy munozara olib borish jarayonida shakllangan muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir. Uning vujudga kelishi islom jamiyatining tarixiy taraqqiyoti, turli madaniyat va diniy an'analardan aloqalarning kuchayishi hamda aqidaviy masalalar yuzasidan yuzaga kelgan bahslar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Tadqiqot davomida kalom ilmining shakllanishi va rivojlanishida insonning iroda va mas'uliyati, taqdir, imon va amal, Allohning sifatleri, tavhid, vahiy va boshqa aqidaviy masalalar muhim o'rin egallagani aniqlandi. Ushbu masalalar atrofida ilmiy bahslar natijasida turli kalomiy yo'nalishlar shakllanib, islom aqidasiining nazariy asoslari rivojlangan.

Kalom ilmi tarixida Mu'taziliya, Ash'ariya va Moturidiyya maktablari alohida ahamiyatga ega. Ularning har biri aqidaviy masalalarni tushuntirishda o'ziga xos metodologik yondashuvlarni shakllantirgan. Ayniqsa, Ash'ariya va Moturidiyya maktablari sunniy kalom an'anasining rivojlanishida muhim o'rin tutib, islom aqidasiini mantiqiy va daliliy jihatdan asoslashga katta hissa qo'shgan.

Abu Mansur Moturidiy merosi kalom ilmi tarixida alohida o'rin egallaydi. Uning ta'limotida aql va naqlning o'zaro munosabati, tavhid, ilohiy sifatlar, inson irodasi va mas'uliyati kabi masalalar izchil tahlil qilingan. Moturidiyya maktabining Movarounnahr ilmiy muhitida shakllangani esa Markaziy Osiyoning islom tafakkuri va aqida ilmi rivojida tarixiy ahamiyatini ko'rsatadi.

Umuman olganda, kalom ilmi islom dini tarixining muhim ilmiy-intellektual yo'nalishlaridan biri sifatida diniy aqidalarni tushuntirish bilan birga, mantiqiy fikrlash, dalillash va falsafiy mushohada madaniyatining rivojlanishiga ham ta'sir

ko'rsatgan. Uning tarixiy merosini o'rganish islom tafakkurining rivojlanish bosqichlarini chuqur anglash, Movarounnahr mutafakkirlarining ilmiy merosini tadqiq etish va diniy-ma'rifiy bilimlarni ilmiy asosda boyitish uchun muhim ahamiyatga ega.

Shu sababli kalom ilmini tarixiy manbalar asosida, turli maktab va ta'limotlarning o'ziga xos jihatlarini hisobga olgan holda o'rganish bugungi ilmiy tadqiqotlarda ham dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Schmidtke S. (ed.). The Oxford Handbook of Islamic Theology. – Oxford: Oxford University Press, 2016.
2. Griffel F. Kalām. // Encyclopedia of Medieval Philosophy. – Springer, 2020. – B. 1033–1042.
3. Bennett D. The Mu'tazilite Movement (II): The Early Mu'tazilites. // The Oxford Handbook of Islamic Theology. – Oxford University Press, 2016.
4. Heinen A. Aš'arīya. // Encyclopaedia Iranica. – 1987; updated 2018.
5. Rudolph U. Al-Maturidi and the Development of Sunni Theology in Samarqand. – Leiden: Brill, 2015.
6. Spannaus N. Theology in Central Asia. // The Oxford Handbook of Islamic Theology. – Oxford University Press, 2016. – B. 587–605.
7. Moghaddas N.F., Yazdani S.M. Kalām in the crossfire: A historical survey of the legitimacy of the study of theology within the Sunni school of Islam. // HTS Theological Studies. – Vol. 77, No. 4.
8. al-Maturidi, Abu Mansur. Kitab al-Tawhid.
9. al-Ash'ari, Abu al-Hasan. Maqalat al-Islamiyyin wa Ikhtilaf al-Musallin.
10. Taftazani S. Sharh al-Aqa'id al-Nasafiyya.